

HA 1759

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. évfolyam

1994

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. ÉVFOLYAM 1994/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1994-től egy évre 680 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekció visszaküldésével egy időben.

KULCSÁR PÉTER

Berger Illés történeti művei

Berger Illés fortunája nem sokat változott az idők folyamán. Százhusz évvel ezelőtt Fraknói (akkor még Frankl) Vilmosnak azt kellett megállapítania, hogy „műveit a történettudomány buzgó munkásai közül is csak kevesen ismerik”, holott „a XVII. század első felében Magyarországnak úgyszólván egyedüli történetírója volt”,¹ mi több, az 1600-as évek legelejétől vagy 40 éven át kinevezett magyar királyi historiográfus, Zsámboki és Brutus utóda. Ennek tudatában valóban különös, hogy a Kosáry-féle bibliográfia a nevét sem ismeri.

Magyarázattal szintén Fraknói szolgál. Alighanem ő volt az egyetlen, aki az újabb időkben kézbe vette ennek az úgyszólván páratlan historikusnak a hozzáférhető műveit, de a jelek szerint nem talált bennük örömet. Már bevezetésül leszögezi, hogy „irodalmi munkássága teljesen nélkülöz minden magasabb értéket”,² és e véleménye a szerző életrajzának ismertetése, írásainak bemutatása után sem változik, csak árnyaltabb és indokoltabb lesz: „Ízlést és eszmét hiába keresünk a phrasisok árjában, melyben a csekély történeti anyag mint csepp a tengerben elvész. Üres páthosz és határtalan hízelgés jellemvonásai.”³ Bergert a kortársak sem tartották sokra. Tehetségtelenségéről akár hivatalos tanúsítványnak is mondhatjuk a pozsonyi kamara állásfoglalását: „Meggyőződünk, hogy nélkülözi azon alapos tudományosságot és kitűnő ismereteket, melyek szükségesek volnának, hogy ő felségének dicsőséges tetteit, fényes diadalait kellően leírhasa.”⁴

Legutóbb Holl Béla botlott bele Berger Illés nyomába, annak következtében, hogy ennek néhány kiadványa Ferenczffy Lőrincnél jelent meg. Ő lett volna a szerzője annak a monumentális magyar történetnek, amelynek a gondolatát Ferenczffy három évtizeden át melengette, és amelyhez már a rézmetszetek is készülöben voltak. Ferenczffy halála (1640) után nyomdai felszerelését Lippay György kancellár azzal a feltétellel adta át a pozsonyi jezsuitáknak, hogy Berger művének kiadását átvállalják. A mű azonban eltűnt, nem maradt be-

¹ *Századok* 1873. 372.

² *Uo.* 374.

³ *Uo.* 390.

⁴ *Uo.* 377.

lőle több, mint három lapnyi próbanyomat a szerző neve nélkül, Ferenczffy betűivel, 1632-es dátummal, meg ehhez hozzákötve pár tucat befejezetlen rézmetszet (ma az Albertinában). Ezekből jött létre az a metszetsorozat, amely 1663-ban a Nádasdy-féle nevezetes *Mausoleumban* napvilágot látott, de nem a Berger szövegével. Történetírói talentumáról Holl sincs valami nagy vélemény: tehetsége és szorgalma alighanem kevés volt ahhoz — mondja —, hogy a hatalmas művet tető alá hozza.⁵

Fölmerül azonban a kérdés, alkothatunk-e véleményt egy történetíró munkásságáról, ha a művét nem ismerjük.

Berger viszonylag elég sokat publikált, azonban többnyire figyelemre kevésbé méltó dolgokat, ha ezek terjedelme néha nagyobb is volt. Közülük talán ha kettő-három akad, amely az egykorú könyvjegyzékekben gyakrabban felbukkan, a többi már akkortájt sem örvendhetett népszerűségnek. Írásait nyilván a Fraknói által észrevételezett semmitmondás vonta szürke feledésbe. Czvittinger Dávid 1711-ben egy, Bod Péter 1766-ban két munkáját tartja számon, Horányi Elek 1792-ben hatot, Fraknói végre már tizennegyvet, amelyből tizenkettőt kézbe is vehetett, kettőnek csak a hírért hallotta. Az egyik, az Illésházy István felett 1609-ben tartott halotti oráció, melyet Bod is említett, nemsokára elő is került.⁶ A másik, valami *Duplex speculum chronologicum*, a pesti Egyetemi Könyvtár kéziratkatalógusában megvolt, de Fraknói nem tudta előtalálni, azóta meg senki sem kereste. Holl Béla tizenötödikként hozzájuk teszi a Rudolf király halálát sirató alkalmi kiadványt⁷ és az említett próbanyomatot, amely egy *Historia Hungariae* című reprezentatív mű létét tanúsítja.

Kétségtelen, hogy ez az a magnum opus, amelyen a szerző mint királyi historikus egész életét át hivatásszerűen dolgozott. A rendelkezésünkre álló dokumentumokból megállapítható, hogy 1603 végén, 1604 elején kapta azt a feladatot Mátyás főhercegtől, hogy írja meg a magyar történelmet. Ennek megfelelően 1604 elején már dolgozik „de imperatoribus inclitae domus Austriacae et de regibus Hungariae” szülő munkáján. Nem lazálhatott. Megbízását 100 forint negyedévi illetménnyel és azzal az ígérettel kapta, hogy ha komolyabb eredményt produkál, az emelkedni fog.⁸ 1609-ben Mátyás (immár király) csakugyan fölemeltette a fizetését 350 Ft-ra, ezzel elismerve az eredményt, de egyúttal azt is kikötve, hogy tevékenységének bizonyos „condignum specimen”-jét negyedévenként mutassa be a pozsonyi kamarának.⁹ Időről időre hallunk is a munka állásáról. Szinnyei úgy tudja, hogy 1614-ben három kötet készen ál-

⁵ HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc*. Bp. 1980. 156, 164.

⁶ MKSz 1900. 95, 1914. 1–4, RMNy App. 87.

⁷ RMK III. 1113.

⁸ FRAKNÓI: *i. m.* 380.

⁹ *Uo.* 383.

lott,¹⁰ évszáma azonban nyilvánvaló sajtóhiba 1641 helyett, mikor is, mint látni fogjuk, a 3 kötetről valóban több szó esik, 1615-ben még csak a megkezdett műről van említés.¹¹ 1619-ben egy nagyobb szabású terv bontakozik ki, melyben több darab, több műfaj is szerepet kap: „annales, historiae et peculiari nomine chronologia regni Hungariae”, és amely a tárgyat a hunok európai megjelenésétől II. Mátyás haláláig, illetve II. Ferdinánd trónra lépéséig öleli fel.¹² 1624-ben már régen készül a kronológia, amelynek a munkálataira a király most 300 Ft-ot utaltat ki, hogy végre napvilágra kerüljön.¹³ 1632-ben megjelenés előtt áll a hatalmas *Historia*, melynek — mint láttuk — pár lapnyi próbanyomata is elkészült. Berger 1637-ben továbbra is „in lucubrationibus historiarum annalibusque rerum Hungaricarum conscribendis” buzgólkodik,¹⁴ ugyanekkor halljuk, hogy készen van a „corpus universale historicum a primis Hungarorum initiis... labore et continuo styli luce atque elegantia”, mégpedig a hozzá tartozó illusztrációs anyaggal együtt.¹⁵ 1639-ben Ferenczffy fölemlíti, hogy a „historiarum corpus de rebus Hungaricis conscriptum” a nádor (Eszterházy Miklós) rendelkezésére bocsátotta volt.¹⁶ A nádor után a pozsonyi kamarához került, és innen kezdve útja a homályba vész. 1641-ben Berger a kamarán, a kamara Bergeren keresi a kéziratot. Egy február 8-i levél szerint a szerző kéri vissza a munkáját („tria volumina Historiarum eiusdem, videlicet Chronologiam cum sua Isagoge hinc extradari”), amelyet azonban a kamara már előbb visszaküldött neki a fivére útján.¹⁷ Ezenközben folytak a kiadás előkészületei. A pozsonyi jezsuita nyomda 1640-ben a nádortól átvette a még nem egészen kidolgozott rézmetszetű képanyagot (21 csataképet és 58 portrét II. Ferdinándig), Berger pedig igyekezett előteremteni a szükséges summát, mert a korábban összeszedett pénz Ferenczffy időközben bekövetkezett halálával elpárolgott.¹⁸ A kiadásból azonban végül is nem lett semmi. 1644-ben Berger is meghalt. 1659-ben Lethenyi Imre pozsonyi kamarai számvevő sajnálattal

¹⁰ *Magyar írók. I.* 935.

¹¹ „inceptum opus historicum” FRAKNÓI: *i. m.* 384.

¹² *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* Szerk. KESERŰ Bálint. XI. Szeged, 1983. 161, Iványi Béla adata 1609 januári dátummal, amely azonban az említett uralkodók életrajzára tekintve bizvást 1619-re javítandó.

¹³ FRAKNÓI: *i. m.* 387.

¹⁴ *Uo.* 388.

¹⁵ „aera et imagines regum ad historicum[?] pertinentes”, ahogy Pesty Frigyes közli; *Századok* 1876. 92. Különös azonban, hogy Berger eme beadványa szerint az anyag Ferenczffy halála után az örökösök kezébe került, ahol nincs biztonságban, holott Ferenczffy 3 évvel később halt meg.

¹⁶ *Adattár* (I. a 12. sz. jegyzet) 221.

¹⁷ „frater eiusdem secum asportavit eidem reddenda” FRAKNÓI: *i. m.* 389. Ez a „frater” az unokaöcs lehetett, Berger Péter, az író bizalmi embere, aki némely tiszttségében segéde és utóda is lett. *Uo.* 388.

¹⁸ HOLL: *i. m.* 156–157.

konstatálja, hogy az „opus sane laudabile historiarum” kiadatlanul lappang.¹⁹ A kiadás gondolata lekerült a napirendről. A pozsonyi nyomda a metszete-
ket 1659-ben átadta Nádasdy Ferencnek, akitől aztán azok vagyonával együtt Bécsbe kerültek.²⁰ Berger kéziratáról többé nincs emlékezet.

Az utókor abban sem lehet biztos, hogy végül is hány műről van szó. Az egykorú forrásokban és a későbbi emlékezetben szerepel „liber iconum regum Hungariae”, „imagines regum ad historiam pertinentes”, „historia regum Hungariae”, „de imperatoribus domus Austriacae et de regibus Hungariae”, „historiarum corpus de rebus Hungaricis conscriptum”, stb.; mindez egy műnek látszik, egy, az uralkodók rendjébe foglalt, illusztrált magyar történetnek. Ettől műfajilag merőben különbözik a szintén többször szóba kerülő „annales rerum Hungaricarum”; és ismét egy harmadik a „peculiari nomine chronologia regni Hungariae”, „chronologia cum sua isagoge”; ezen belül is megkülönböztetendő egy általános, elméleti kronológiai értekezés (bevezetés, isagoge) és egy konkrét magyar történeti kronológia. Ha Berger nem is volt első osztályú történetíró, a szakkifejezésekkel tisztában kellett lennie, és nem zagyválhatta össze a históriát, az annalest meg a kronológiát, annál kevésbé, mert a „peculiari nomine” kitételrel maga jelezte a műfajt. Három műről van tehát szó. (Mintha Ferenczffy is valami nagyobb együttest értene a „corpus” alatt.) A három közül kettő lehetett az, amely végre-valahára valóban elkészült és kinyomtatásra várt. Berger 1641-ben egy háromkötetes *Historiát* és egy „Chronologiam cum sua isagoge” keres a kamarán. Kész annalesről nem esik szó sehol.

A *Chronologia* kézírata, melyet Fraknói annak idején hiába keresett, ma ott van az Egyetemi Könyvtárban Ms G 69. szám alatt.²¹ Ott van Berger háromkötetes *Historiája* is a Hevenesi-gyűjtemény 83–85. kötetében.

Az előbbinek a címe kézzel a papír kötéstáblán: *Isagoge seu prolegomena duplicia in chronologiam*. Ez volt az eredeti cím, mert ebben olvasható a szerző által is használt „isagoge”, amely belül nem fordul elő, tehát nem vehették onnan. Amit onnan vettek, az a tábla belsejébe van írva ceruzával: „duplex Speculum Chronologicum” (ezen a címen látta a könyvtár régi katalógusában Fraknói). A kézirat eredeti címlapját tehát kitépték (ezért az első tábla mögé kötött üres fasciculus 3, azaz páratlan számú levélből áll), és ráragasztották a kötéstáblára, helyette beillesztettek egy nyomtatott címlapot, amely ma is kijár. Ezen: „Duplex speculum chronologicum. Primum quartae monarchiae et seculi Christi gratiae appellati, sedecim seculis cum appendice XVII. originis, incrementi, decrementi, mutationum rerumque gestarum serie compendiosa concinnatum. Secundum Pannoniae veteris, Hunniae gentilis, Hungariae Christianae monarchiae sex aetatibus, septima initiata durantis, ortus,

¹⁹ FRAKNÓI: *i. m.* 389.

²⁰ HOLL: *i. m.* 157–158.

²¹ Régi jelzete G 2. 2r 93, egy még régebbi VIIIe volt, a legrégebbi pedig, a gerincen W 33.

Conspectus Saeculorum Hungariae. D. D. M. DC. XXXV.

Duplex
S P E C V L V M
CHRONOLOGICVM.

P R I M V M.
QVARTÆ MONARCHIÆ?
&
SECVLI CHRISTI, GRATIÆ
A P P E L L A T I.

Sedecim seculis cum appendice XVII, Ori-
ginis, Incrementi, Decrementi, Mutationum, Rerumque gestarum
ferie compendiosa concinnatum.

S E C V N D V M.
Pannoniæ veteris, Hunniæ gentilis,
Hungariæ Christianæ Monarchiæ,
SEX ætatibus, Septima initiata
durantis.

*Ortus, augmenti, status summi, conversionis, Bellorum Togæq; operum,
ordine dilucido amorum constans.*

Honori decori, gloriæ, memoriæque æternæ REGNI HUNGARIÆ,
& augustæ DOMUS AUSTRIÆ in ea Regnantis.

D. D. C.

A U T H O R E.

ELIA PERGER *Pannonio, Sac: Caf: Regiæq; Majestatis
Aule familiari & Historico.*

VIENNAE AUSTRIÆ, Anno Domini, M. DC. XXXV.

augmenti, status summi, conversionis, bellorum togaeque operum ordine dilucido amorum constans... Authore Elia Perger Pannonio... Viennae Austriae, anno Domini M. DC. XXXV.” Betűje Ferenczffyé.

Mindenekelőtt tehát azt állapíthatjuk meg, hogy Ferenczffy valóban egy olyan „corpus” kiadását tervezte, amely Berger több művét foglalta volna magában. Kettő eljutott nála a próbanyomatig. Megállapítható továbbá, hogy az ő halála után a fent említett metszetanyaggal együtt a *Chronologia* is a pozsonyi jezsuita nyomdába és onnan Nádasdyhoz került. Nyomatott címlapjának a tetején ugyanis ott áll a lorettomi szerviták tulajdonbejegyzése („Conventus Laurentani in Hungaria Ordinis Serv. Bae Vis Mrae”), márpedig hozzájuk nem juthatott el máshonnan, mind Nádasdy Ferenctől, akinek elkobzott könyvtárát 1672-ben átvették.²² Nádasdy tehát 1659-ben a pozsonyi nyomdából a metszetekkel együtt kapta meg ezt is. Lorettomból aztán 1787-ben, a zárda felszámolásakor, néhány más könyvvel együtt elszállították a mai helyére.

Három kéz által²³ többféle papírra, változó ívszámú füzetekbe írt tisztázat 130 előre bekeretezett, előre beszámozott lapon, 25 × 15 cm írástükörrel, csakúgy, mint a nyomtatott lap (ez nincs beszámozva, mint ahogy az eredeti sem volt). A fontosabb nevek, szavak, a bekezdések, fejezet- és részcímek verzállal. A javítás kevés, a nehezen olvasható vagy javított betűk, szavak ki vannak írva fölül vagy a margón még egyszer. Az első 31 lapon a szöveget a lapszélre rótt nagybetűk tagolják tovább (A-tól Y-ig), ez aztán eltűnik, illetve csak jelzésszerűen bukkannak fel hasonló célú latin és görög kisbetűk. Az íráskép egésze nyomtatott könyvet mintáz. A nyomtatott címlap egy másik, mint átvilágítással megállapítható, üres papírlevélre van ráragasztva. Ez a papír a kötet testében másutt nem fordul elő, de ugyanolyan minőségű, mint az, amelyik a táblák belső lapját borítja. (A vízjel szétáztatás nélkül nem látható.) Mivel az első tábla színeire írt (eredeti) cím is Ferenczffy betűit imitálja, azt hiszem, hogy ez a kötet mindenestől, kötéssel együtt eredeti, csak a nyomtatott címlap került bele később, de az is még a nyomdában.

Egy Eszterházy Miklós nádornak címzett ajánlással kezdődik (1–16. lap), az ajánlás címe a nyomtatott címlevél hátlapjára kézzel van ráírva, mégpedig egy negyedik, másutt nem látható kézzel; maga a szöveg az 1. számozott lap tetején cím nélkül, a megszólítással indul. Tőle kéri a kiadás támogatását. Ez lehetett az oka annak, hogy Ferenczffy az egész corpus-t bemutatta neki. Egy másik ajánlás (17–28. lap) a karokhoz és rendekhez szól; ezután jön a „Speculum chronologicum” (29–73. lap), vagyis az elméleti traktátus, amelyet a kézírásos címlap *Isagoge* címen jegyez; a következő rész (77–113. lap) a magyar történelem korszakolását ismerteti; végezetül (115–130. lap) ismét általános elméleti fejtegetés következik. (Közben néhány lap üres.)

²² *Adattár* (I. a 12. sz. jegyzetet) XIII/2. Szeged, 1992. 80.

²³ 1–28. lap 1. kéz, 29–41. és 45–113. lap 2. kéz, 115–130. lap 3. kéz.

A *Historia* kézírata könyvészeti szempontból bonyolultabb, mert különböző készültségi fokú darabokat tartalmaz, és magán viseli a nehéz szülés nyomait. Ahhoz képest, hogy — mint hallottuk — a művet senki sem vette kézbe, feltűnően sok a használat nyoma, a romlás, mégpedig a használatból eredő romlás, mint például a jobb felső sarkok lekerekedése, elvékonyodása, úgy, hogy a kopás nemritkán a levélszámot is eléri, feltűnően sok a különböző kezektől származó javítás, pótlás (papír- és szövegpótlás), jelölés. A lapszélről lemálolt betűk sok helyütt be vannak írva a sor túlsó, üres végére. Bejegyzések, számok, firkák, jelek fekete tintával, fekete ceruzával, piros ceruzával legalább hat – nyolc kéztől.

Az 1. kötet (Coll. Hev. 83. vol.) elején ott látható az a nyomtatott címlap és két lapnyi nyomtatott szöveg az előszóból, amelynek a fotóját Holl Béla is bemutatja.²⁴ Ezután kezdődik újra az előszó (Prooemium de origine Hungarorum), igen tetszetős kézírással, levegős elrendezésben, 1-től 4-ig számozott, bekeretezett, a külső szélén szöveghiányig csonkult, szép fehér leveleken. Az 5a levél díszes belső címlap (Hexarchia Hunnorum), az 5b–6a üres, a 6b-n a történeti elbeszélés indul (Kewe primus dux Hunnorum), és tart a 8b aljáig, ahol a harmadik hun vezérről (Kewe) szóló szakasz egy őrszóval megszakad. Egy jó darab hiányzik a történetből, majd ugyanazzal a kézzel, de sietősebb írással, hitványabb papiroson Attila nősülésével és halálával folytatódik a [9a] tetején. Ettől a levéltől a három kötet egységes képet mutat. A papír minősége, a fasciculusok ívszáma változó, de a kéz végig ugyanaz, szöveg csak a lap bal oldali hasábján van, az egyes vezérek (később királyok) története új levél rektóján kezdődik, amelyre piros fül volt ragasztva, míg le nem szakadt. Az 1–2. kötet folyamatosan számozott levelekből áll, a számozás azonban nem egységes. A két nyomtatott levél számozatlan. A kézírásos 1–8 levél jobb felső sarkában arab számok vannak (tintával), ezek helyén a [9]–[11] levélen piros ceruzával római számok (hibásan. XII, XIII, X), azután folytatódik az előző számsor 12-től 20-ig. A [21]–[44] levélen piros ceruzával számok helyett görög kisbetűk (α – ω); a [45]–[191] levélre ugyanaz a piros ceruza arab számokat jegyez (1–147), mely számsort a [192]–[237] levélen fekete tinta folytatja 148-tól 194-ig (a 177. levélszám véletlenül kimaradt). Ez a számsor folytatódik 195-től a 2. kötetben (Coll. Hev. 84. vol.), amelyben a 276. levél után megint a 274–276 jön, majd a 320-tól csak minden 5. levél kap számot, azonban a kiszámogatás nem nagyon sikerült.²⁵ Utolsó a 425. levél, amely után 4 számozatlan következik. A kötet valójában 230, az 1–2. kötet 467 levelet foglal be.

Ezen belül egyes, tartalmilag összefüggő darabok külön jelzést is kaptak, részint a szövegrítőtől, részint idegen kéztől. Salamon fejezetében a páratlan számú levelek alsó margójának a közepén ívjelzetszerű nagybetűk láthatók

²⁴ *I. m.* 153–155.

²⁵ 340 helyett 350, itt a sor tizet ugrik, az 5. levél hol a 4., hol a 6. helyen áll.

(A–E), ugyanígy IV. Béla történeténél (A–K), Zsigmondnál (A–P). A 2. kötet végig szakaszokra tagolódik: I. Ulászló (A–Z), V. László (A–L), I. Mátyás (A–Gg), II. Ulászló (A–Z), II. Lajos (latin és görög betűk kombinációjával, A α –Oo), János (A–F). I. László fekete tintás önálló levélszámozást is kapott a jobb alsó sarokban (1–7). A III. Bélát tárgyaló fejezetben minden levél alsó margójának a közepén nagybetű van (A–D). Ottó, Károly Róbert és I. Lajos történetét egybefogva, a jobb felső sarokban a piros levélszám mellett fekete betűk is állnak (A–Ff). Ez a jelzés a következő, a Kis Károlyról szóló fejezet 1. levelén még folytatódik (Gg), de ezzel vége szakad, és ugyanezen a levélen fekete levélszámozás kezdődik (1–19), amely összefogja Kis Károly és Mária fejezetét; azonban a Máriáról szóló részben a számok kétszer alá vannak húzva. Albert életrajzát latin nagy- és görög kisbetűk kombinációja (A α , B β , C γ , D δ) kíséri az alsó margó közepén. I. Ferdinánd fejezetében a felső jobb sarokban a levélszám mellett minden második lapon egy-egy nagybetű áll (A–H). I. Mátyás időszakának első páratlan levelein az alsó margó közepén az „ívjelzet” mellett piros arab szám is látható (1–11), de csak a moldvai hadjáratot elbeszélő L levélíg, aztán nincs tovább. A folyamatos számozáson belül is egy nagyobb szakaszt fog át az említett α – ω levéljelölés (I. István–I. Béla).

A 3. kötet (Coll. Hev. 85. vol.) 1–501 lapszámozást visel, de csak a páratlan számok vannak kiírva (kivéve mégis a 404-et, ahol a sorszám meg is ugrik eggyel). A 264–265 és a 495–496 lappár hiányzik (a szöveg is), a 489 után megint 481-gyel folytatódik a sor. A helyes lapszám 510. Ívjelzetszerű nagybetűket Miksa kap (1–48 = A–M lapok), Rudolfnál csak a folyamatos lapszámozás van.

A mű mindösszesen 40 teljes és 1404 fél lapnyi szöveget tartalmaz. Becslésem szerint ez manapság körülbelül 60 szerzői ívnek felel meg. (Mivel a helyes levél- illetve lapszám a kötetekben nincs feltüntetve, az alábbiakban a hivatkozott helyeket az adott oldalon látható jelöléssel adom meg).

Amennyire a szoros kötés megbontása nélkül megállapítható, a számozással, betűjelzéssel egybefogott önálló egységek eredetileg külön füzeteket alkottak, az egységes számozás tehát későbbi, de nem sokkal későbbi. (Néhány füzet végén ma is üres levelek vannak.) Az anyagot maga Berger fogta össze három kötetbe, hiszen maga tesz erről említést. A nagyszombati jezsuitákhoz is három részletben érkezett. Az 1. levelek rektójára rótt bejegyzések szerint az 1. kötetet 1766-ban, a másodikikat 1765-ben, a harmadikat 1764-ben vették állományba.

Az 1. kötet első néhány levele ugyanazokat a külső jellegzetességeket mutatja, mint a *Chronologia* kézírata. Ez tehát a nyomda számára készült tisztázat. Hogy a szépen letisztázott rész vége veszett-e el a bekötés, illetve a beszámolás előtt, vagy a még le nem tisztázott rész eleje (Kemétől Attiláig), az nem tudható. A [9a] levéltől az egész tömeg olyan tisztázatnak látszik, amely a továbbiakhoz kiindulásul akart szolgálni, de aztán úgy maradt. A jobb oldali üres

hasábokon csekély számú szövegjavítás mellett beszúráásokat látni egy – két szótól egész hasábig terjedőleg, ezek száma azonban roppant csekély ahhoz, hogy átdolgozásról, folytatásról beszélhessünk; 10 sort meghaladó betoldás mindössze 5 akad az egész műben.²⁶ Inkább csak kivetített dátumok és idegen kezű bejegyzések vannak ott, meg némi szövegjavítás. Az bizonyos, hogy a szöveg valamelyest változott az idők folyamán, mert a nyomtatott és a kézirásos Prooemium nem egészen azonos. Igaz, eltérés egyetlen ponton van: a kézírásban csak II. Mátyásról esik szó, a nyomtatványban ugyanitt folytatólag II. Ferdinándról is. Az előszó tehát 1619 után bővült pár sorral.

Míg a *Chronologia* kéziratáról nagy valószínűséggel föltehető, hogy mind Berger, mind Ferenczffy alkalmasnak találta a kinyomtatásra, és a próbanyomat a tényleg nyomdába adott szövegről készült, ha némi módosítással is, addig a *Historia* előttem fekvő példányáról ezt nem tudom elképzelni. A szöveg ugyanis hiányos. A Keme vezértől Attiláig terjedő rész hiányáról szoltam, de ez valószínűleg éppen a nyomdai előkészítés során kallódott el. A hiányzó levelek talán utóbb estek ki, hiányoznak azonban részletek a folyamatosan másolt szövegből is, amit már akkor is tudtak. Az 1. kötet α jelű lapján, Szent István története mellett a lap közepén olvasható az egykorú megjegyzés: „Videtur sensus mancus et deesse aliquid”; a 3. kötet 232. lapjának az alján is megszakad a szöveg, amit már egy kortárs másoló észrevett: „Hic haesi et dubium subortum”, majd a túlsó lap tetején az elbeszélés új bekezdéssel folytatódik, és mellette más kéztől: „Pertinet ad Rudolphi continuationem”. A 3. kötet 164. lapján kb. 12 később kitöltendő sor ma is üres. A szerkesztés sem fejeződött be; a 2. kötet 400a levelén János király története indul, amelynek első sorait függőleges kapocs foglalja össze, és mellette: „In praefatione”, mely előszó csak ötlet maradt. Mindennél azonban súlyosabban esik a latba, hogy az egész mű sincs befejezve, mit mondjak, éppen a lényeg hiányzik belőle.

Ugyanis a történet csak Rudolfig halad. Az utolsó említett mozzanat Bocskai halála, majd azt követőleg a bécsi béke végrehajtása érdekében eljáró királyi biztosok 1607 februárjában folytatott tevékenysége. Rudolf haláláról (1608. június 26.) sincs említés, a végén mégis ott áll: „Finis Rudolphi hystor.”. A forma arra mutat, hogy a szerző folytatni, bővíteni szándékozott a munkát, de erre nem került sor. A *Chronologia* még eddig sem terjed; az utolsó említett konkrét történeti esemény az 1505-ös országgyűlés, ami után már csak pár sornyi közhely következik, az ország kettészakadására utalva. Az egyetemes történeti áttekintésben a „seculum”-ok sorát a 16. zárja, melynek fő iránya a reformáció és a török terjeszkedés (73. lap). A jubileumok táblázatában van egy frissebb dátum, 1630, amelynek jellemzője a „Triumphus domus Austriacae super omnes hostes” (58.), amiről azonban nem világos, hogy faktumot rögzít-e, avagy a fényes jövődőt vetíti előre. De még ha 1630 után került is ide, akkor sem

²⁶ I. 171b, II. 254b, 388a, III. 69, 449.

mond sokat, hiszen ezzel az egy sorral bármikor könnyen ki lehetett toldani az idők végéig előre rubrikázott táblázatot. (Az évszám táblák — szöveg nélkül — 1639-ig, illetve 1658-ig vannak kidolgozva.) Ennek ellenére a *Chronologiát* alkalmasnak ítélték a közzétételre, elvégre elméleti műről van szó, melyben az illusztratív adatok frissessége nem perdöntő.

Az Eszterházy Miklóshoz intézett ajánlás itt is jóval tovább megy, mint maga a mű; ismerteti tetteit, Bethlenről is szól, sőt, van egy olyan mondata, amelyet csak Wallenstein halála (1634. február 25.) után írhatott le: „Sed Vallenstein sive Hungarorum gloriae, si consilium sequeretur, invideret, sive ex arcano sensu, sive occulto a Betlehem auri precio gravatus (ut fama fert et facti fides viventium adhuc testium relatione integra constat) vel morando consenserat...” (11–12). A második ajánlás szót ejt a *Historiáról*, amelynek kiadása „ob varias a calamitate temporis causas” régóta húzódik (21. lap).

Berger tehát a jelek szerint nagy elánal látott hozzá megbízatása teljesítéséhez. Ezt honorálta a király a tekintélyes, 250%-os fizetésemeléssel. Ámde hamar elakadt. Irodalmi munkásságának egésze is így alakult: 14 nyomtatásban megjelent írása közül 11 mű 1600 és 1612 között jelent meg, aztán 1618-ban kettő, s utána, 20 éves szünet után, 1637-ben még egy.

Ennek lehet olyan oka, amely életének alakulásában gyökerezik, az is bizonyos azonban, hogy a forrásai elapadtak, önálló anyaggyűjtésre és feldolgozásra pedig nem szánta el magát. Igaz, hogy itt-ott hivatkozik a saját anyaggyűjtésére, és talán nem alaptalanul. Egy–két helyen szemtanúkat emleget, mint az imént is idéztem; hivatkozik magánfeljegyzésekre („ex privatis quibusdam scriptis” uo. 112); említ egy kéziratot „ab illustri comite P. Reway communicatum” (*Historia* 3. vol. 318b). Azt is mondja, hogy I. Mátyás király leveleiből maga állított össze egy „centuriá”-t (*Chronologia* 99), és idéz is ebből egy mondatot. Hogy Révay Péterrel jóban volt, levelezett, az igaz;²⁷ hogy Révay anyagilag is támogatta munkáinak megjelentetését, azt is tudjuk.²⁸ Hogy egy Mátyás-leveleskönyvet összeállított, az meglehet. A *Historia* 2. kötetében van két lap, amelynek az alján fejjel lefelé egy-egy Mátyás-levél kezdete látható („Matthias DEI gratia” 238a, „Matthias etc Splis ac Magnifice fidelis nobis syncere dilecte. P” 123b). Ezek talán a gyűjtés hulladékai. Efféle forrást azonban roppant gyéren alkalmaz. Forráselemzést nem végeztem, de az szemmel látható, hogy szűk bázis állt a rendelkezésére. A *Chronologia* második ajánlásában felsorolja a magyar történet általa ismert munkásait, és ez a lista nem mondható impozánsnak: „Matthias[!] Turocenus”, Bonfini, Ransanus, Oláh, Zsámboki, Forgách, Brutus, Istvánffy, a külföldiek közül egyedül Jovius (18–20. lap). De ezeket sem használja mind. A *Chronologia* magyar történelmi ismeretei Bonfinira és Zsámbokira, pontosabban a Zsámboki-féle Bonfini-kiadásra támasz-

²⁷ L. FRAKNÓI: i. m. 390.

²⁸ *Századok* 1876. 92.

kodnak, a *Historiában* ehhez járul még Jovius és Istvánffy. Az odavetett forráshivatkozások száma ennél természetesen jóval nagyobb, fel-felbukkan Strabo, Ptolemaeus, Procopius, Jeromos, Orosius, Jordanes és mások, a modernek közül Cusanus, Krantz, Trithem, Münster, Bodin, Calvisius, Commynes, Lipsius, Baronius, Sabellicus, Cromerus neve, említi a fuldai meg a magyar évkönyveket. Hogy ezek között van-e olyan, amelyet valóban a kezébe vett, azt mélyrehatóbb elemzéssel lehetne megállapítani. A kronológiai irodalomból is több nevet idéz, de valójában kettőt hasznosít, Jacobus Salianust és Josephus Justus Scaligert. Az utóbbi egyik munkája (*Isagogicorum chronologiae canonum libri tres*) adott ötletet a címhez is. Néhány név torzult alakja többszörös áttételre vall, noha persze másolási hiba is lehet. A helyes formában is írt Albrecht Krantz a *Historia* előszavában „Orontius Delphinus mathematicus”-ként bukkan elő, láthatóan a Crantius névalak két betűjének az elnézésével (hogy delphi matematikus hogyan lett, azt nem tudom); „priscus Sophista” nevéből a kis *p* jelzöt csinált. Félreértés teremtménye lehet Jacobus Gordonius is a kronológiaszerzők között.

Tényleg kézbe vett forrásait szinte szóról szóra átmásolja, még egészen jellegzetes, egyéni fordulataikban is: „Nos autem tenui nostro iudicio vetera monumenta etiam in errore sectari, quam cum his monstris (dum licet) bene sentire malumus”.²⁹ Utólag kihúz egy – két szót, hogy a lóláb ne lógjon ki annyira (mint „nescio quid ex Hebraeorum historia hallucinantes”).³⁰

Tehát úgy látszik, hogy Berger különösebb felkészültség és igényesség nélkül fogott hozzá a történetíráshoz. A múlttal egykettőre végzett, hiszen a feldolgozások előtte feküdtek, és ez időszakra nézve nem is várhattak tőle eredetit. Ekkor még nem állt rendelkezésére más, mint az 1581-es frankfurti Bonfini-kiadásban közzétett anyag. Ennek segítségével megírhatta a *Chronológiát*, de a *Historiában* legfeljebb Miksa koráig juthatott el. Itt elakadt, és várta, hogy majd csak történik valami. Szerencséjére 1622-ben megjött a segítség, megjelent Istvánffy magyar története. Ekkor adódott alkalma arra, hogy hirtelen előkapja a hosszú évek óta porosodó irományokat, megírja pótlólag Rudolf életrajzát, új vagy modernizált bevezetőt biggyesszen művei elé, és megpróbálja azt a látszatot kelteni, hogy kész azokat nyomtatásban a világ elé tárni, ahogy azt a század eleje óta várták tőle. Kívülről úgy is látszik, mintha alaposan felfrissítette volna az anyagot. A *Chronologia* címlapján tizenhét századról és a magyar történelem hét korszakáról van szó, ajánlásában feltűnik Forgách, Brutus, Istvánffy neve. Belül azonban csak 16. század és 6. korszak található, Istvánffynak meg társainak nyomuk sincs. Címe szerint a *Historia* „ad coronationem... Ferdinandi II. regis” (vagyis 1619-ig) halad, valójában 1607-ig. Ámde a kéziratot valaki — nem csodálkoznám, ha kiderülne, hogy maga a szerző — elsinkófálta, alkal-

²⁹ *Historia* I. 3b = Bonfini 1.2.111.

³⁰ *Historia* I. 2b = Bonfini 1.2.10; Brodaricsnak a Lajos királyt jellemző disztichonját is kihúzza, stb.

masint a lebukást elkerülendő. Kínos lett volna, ha a portrészorozat II. Mátyása, II. Ferdinándja üres lapra tekint.

Arról, hogy esetleg elkészült volna a következő fejezet, szó sem lehet, hiszen tudjuk, hogy a három ma is kézbe vehető, nagyjában egyforma vastag kötetet maga a szerző állította össze. Rudolf majdnem megtölti a harmadikat, a két utána következőnek (de egynek is) egy negyedik kellett volna, arról pedig nincs említés. Legfeljebb a fentebb vázolt időrend vitatható. Ha ugyanis valamiképpen hozzájutott Istvánffy kéziratához, akkor az utolsó részt már 1622 előtt elkészíthette. Nem állítom, hogy ez képtelenség. Mindjárt meglátjuk, hogy akár az Istvánffyt fordító Tállyai is lehetett ennek eszköze. A forráselemzés fényt deríthetne arra, hogy Istvánffy a munka mely szakaszában lépett a források közé, s van-e nyoma Berger többi, datált kiadványban megjelent írásában.

Istvánffy magyar történelmének a megjelenése valóban kapóra jöhetett Bergernek, mert sejthető, hogy a dolog már a körmére égett. Az ugyanis tudott, hogy a pihenés évtizedeiben is történetírói tevékenységéből élt. Illetményét — a fiskális kiutalásoknál megszokott rendetlenséggel, késedelmességgel, elmaradásokkal — kapta az 1604, 1605, 1608, 1609, 1612, 1614, 1618, 1621, 1623, 1624, 1625, 1628, 1630, 1632, 1635. évben,³¹ talán máskor is. Említettem, hogy negyedévenként be kellett mutatnia a termést. Nos a jelek szerint ez meg is történt. A *Historia* tekintélyes tömegéből időről időre kimásolásra került egy-egy darab, nyilván azzal a céllal, hogy a kamara meggyőződhessen a munka haladásáról. Minthogy az évek során az uralkodók is meg a kamarai tisztviselők is változtak, egy-egy részletet talán többször is el lehetett sütni. A kéziratban hemzsegnek azok a jelek, amelyek azt mutatják, hogy egy-egy szakaszt kimásoltak belőle, mégpedig évtizedeken áthúzódó különböző időpontokban különböző személyek, bizonyos Burda, Bergernek egy Dániel nevű famulusa és a máshonnan ismert Tállyai Pál is. A sorok közül sok helyen vízszintes vagy ferde vonal fut ki a jobb oldalra rövid függőleges áthúzással, kereszttel, csillaggal, jelölve, hogy a másoló éppen meddig végzett a dolgával. Ő volt az, aki néha a szöveg hiányosságaira is megjegyzést tett, mint fent idéztem.

A 2. kötet első lapjának a tetején: „Descripſit totaliter Paulus Thallyaj continuans Burdae inceptionem” (195a). „Descriptum” (242a). „Descriptum” (248b). Kifutó vonal mellett: „23 7bris 1623” (250a), „3 7bris 1618. assignavit” és alatta monogram, melynek első betűje B, a másodikat nem tudom kiolvasni (320a). „Hic scribendum” (357a). A 3. kötetben: „Descripſit Daniel famulus Dni Bergerj tres hasce juncturas” (49). „Famulus Dni Bergerj in scribendo desiit” (192). Egyik írás sem származik a szövegíró kéztől. A dátumok és a változó személyek azt mutatják, hogy a munka hosszasan folydogált. A megjegyzés nélkül álló jelek száma igen nagy, 80 körül mozog;³² még ha egypárat tévesen értel-

³¹ FRAKNÓI: *i. m. passim*.

³² I. αb, 147a, 148a, 149a, 156a, 190a, 194b, II. 197a, 198a, 198b, 199b, 206a, 240a, 241b, 243a (2×), 243b, 250a, 251b, 252a, 253b, 255b, 259a. 262b, 284a, 285a, 294a, 357a, 358b, 373b, III. 12, 20, 35, 41, 45,

mezttem is, a maradék is tekintélyes mennyiség. A másolásra mutat az is, hogy néhány lap tintával vagy piros ceruzával át van húzva.³³ Természetes, hogy az eloszlás egyenetlen, hiszen a másolók technikája sem lehetett egyforma, meg — különösen az elején — a rövid fejezetek fölöslegessé is teheték a jelzést. Egy-egy darabon a megszakítás olyan gyakori, hogy a két határ közé eső szakaszt nem tarthatjuk egy adagnak, akár a kamarának szóló mustrát tekintjük is, akár a másoló teljesítményét. Inkább arra gyanakszom, hogy ugyanaz a szöveg többször került kimásolásra, elején, végén pár sornyi eltéréssel, hogy az azonosság ne tűnjék fel.

A másolatok túlnyomó többsége bizonyonnyal megsemmisült az idők folyamán. Ami megmaradt, az lappang, hiszen Berger szövegének ismerete nélkül az anonim írások provenienciája földeríthetetlen. Úgy látszik, a Rudolfról szóló, önmagában is tekintélyesebb terjedelmű fejezet az, amelynek példányai fennmaradtak és könnyebben föllelhetők. Ezt a részletet önálló alkotásként is forgalomba hozták. Holl Béla — Varjas Béla figyelmeztetése nyomán — említi az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 8674. számú kéziratát, melynek mikrofilmje az Akadémiai Könyvtárban hozzáférhető.³⁴ Ez egy krónika részletét és az említett metszetsorozat egyik csataképét tartalmazza. Varjas lehetségesnek vélte, hogy Berger munkájának a fogalmazványáról van szó.³⁵ Valóban, a 281 levél terjedelmű kézirat, melynek címe a kötéstáblán *Rudolphus rex Hungariae XL* (és amelynek elején a csatajeleneten kívül a Rudolfról készült metszet is megtalálható), Berger munkájának az utolsó fejezetét foglalja magában. Eredetileg ez is parádés tisztázatnak indult, de aztán ebből is fogalmazvány lett, összevissza javítva, törölve, toldozgatva, főleg a 13a levéltől a 88b-ig. Amennyire tüzetesebb összevetés nélkül megállapíthattam, szövege egyezik a Hevenesifélével. Hogy a kettő között milyen a viszony, azt mélyebb búvárlattal lehetne fölfedni. A bécsi példányban vannak javítások, amelyek a budapestiben már az alapszöveget adják, ezzel szemben vannak törlések, amelyek a másokban változatlanul ott vannak. (Például az ÖNB példányának 83b lapjáról törölt 13 sor a budapesti kötet 184. lapján olvasható.) Az az egy biztos, hogy a bécsi variáns egy lappal hosszabb. Eredetileg ugyanazokkal a szavakkal végződött, mint az egyetemi könyvtári: „salubri paenitentia ducti, Rempub. propriis et communibus armis defensendam susceperint. Finis”. A „Finis”-t azonban törölték, és ugyanabban a sorban kissé távolabb folytatták a szöveget, mely a következő lap aljáig elmegy, és „ad altaria Dei immortalis confluenta ac optante unum pacis

47, 51, 52, 54, 57, 66, 72, 74, 77, 80, 86, 95, 102, 103, 104, 107, 108, 119, 129, 134, 137, 150, 154, 159, 163 (2×), 169, 173, 184, 189, 193, 280, 417 (2×), 440, 481, 488, 489, 490, 488bis, 492, 497, 498, 499, 501. és a fentebb említett szöveges bejegyzések.

³³ I. 147a–151a, 156a–157a, II. 199a–205b, 268b, III. 233, 260.

³⁴ Mf A 1984/I. Létét jelezte már az *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 1845. évi kötetének 87. lapja.

³⁵ HOLL: *i. m.* 213.

votum patrocium. Finis anni, belli et rerum gestarum Rudolphi” szavakkal végződött. Ámde a „Finis... Rudolphi” szakasz megint át van húzva, és alatta, a lap legalján, más kézzel, hevenyészve: „Mathias II.” Ezzel a kötet véget ér. Mivel a két változat egymáshoz való viszonyának a vizsgálatával nem foglalkoztam, nem mondhatok többet, mint annyit, hogy a bécsi kézirat is a hosszasan húzódó alakíthatásról és a folytatás megghiúsult szándékáról tanúskodik. Jellemzőnek tartom, hogy a legelső változatban a leghátul álló „Finis” az egész mű végét jelenti. A megtoldott második változatban már csak a Rudolf-életrajzra vonatkozik, mintha maga a mű még folytatódnék. Az odavetett „Mathias II.” éppenséggel a félrevezetés szándékáról árulkodik. De talán a kétféle befejezés is.

Rudolf történetét és képmását tudomásom szerint még egy kézirat tartalmazza, ugyancsak az Österreichische Nationalbibliothekben, a Cod. 8464. számú kötet. Erről először az idézett *Archiv* adott hírt (ugyanazon a lapon), aztán Csontos János a *Magyar Könyvszemle* 1884. évfolyamának 245. lapján. Azonosítani nem tudták. A kéziratot nem láttam, a tudósítás szerint incipitje és explicitje azonos a másik bécsi példányéval. A portréból ítélve ez is tisztázott vagy tisztázatnak szánt másolat lehet.

Sajnálom, hogy Berger Illés történetírói tevékenységét két fő művének az ismeretében sem tudom másképp jellemezni, mint az elődeim. Azonban mégis rá kell mutatnom arra, hogy nincs minden újdonság és érdekesség nélkül, ha ezzel itt nem is foglalkozom. Újdonsága, hogy ő az első és Knauz Nándorig (1877) az egyetlen, aki Magyarországon kronológiával foglalkozik. Érdekessége elméletében rejtőzik, a történelem menetének egy olyan felfogásában, amely hazánkban szintén előzmény nélküli, s követője sem lesz. Igaz, hogy szemléletének alapja, „a birodalom változása”, a 17. század hajnalán európai szemmel nézve már igencsak avított, ezen belül azonban egy sajátos nézőpontot foglal el: a változást következetesen az állam- és kormányforma változásán keresztül vezeti le (Bodinnel vitatkozik). Ez a *Historiában* jól érzékelhető, a *Chronologiában* pedig éles kontúrokkal kirajzolt elméletként jelenik meg. Berger talán nem is történelmet akart írni, hanem a teóriáját próbálta meg felvázolni, magyar példatár segítségével. Ebből a szempontból valóban érdektelen, hogy a példákat maga gyűjtögette-e, vagy készen kapta. Az ő magyar történelme a hexarchiával kezdődik (a pannóniai hun benyomulás hat vezérével), amely hamarosan duumvirátussá alakul (Attila, Buda), aztán Attilával monarchia, majd tyrannis lesz belőle, s végül anarchia. Másodjára a heptarchiából (hét vezér) fejlődik ki a monarchia (Árpád) és tovább a monarchia Christiana, monarchia regalis (I. István), amely az idők végezetéig fennmarad, noha nem mentes a mutációtól. Hat korszakon (aetas sacra, libera, gloriosa, bellicosa, consummata, divisa) haladt a legújabb időkig. Eközben a tyrannis megteremtésére történtek kísérletek, az osztrák ház azonban megment az anarchiától. E szempontból Berger talán megérdemelné a figyelmet.

KULCSÁR, PÉTER

Les oeuvres historiques d'Illés Berger

L'activité d'Illés Berger est à peine connue même dans la littérature spéciale, bien que Berger — d'après la constatation de Vilmos Fraknói — „ait été pour ainsi dire le seul historiographe de la Hongrie dans la première moitié du XVIIe siècle”. Il est pourtant vrai que ni les contemporains d'Illés Berger, ni ceux qui s'occupaient de lui plus tard, n'avaient pas une haute opinion sur lui. Mais d'après l'auteur de cet article, on ne peut pas former une opinion sur lui sans la connaissance de ses oeuvres. C'est pourquoi, à l'aide d'une analyse approfondie de ses deux ouvrages fondamentaux, conservés en manuscrits dans la Bibliothèque de l'Université de Budapest, intitulés *Chronologia* et *Historia*, il éclaircit les circonstances de la naissance de ces deux ouvrages et le sort des manuscrits. Outre l'analyse d'histoire de livre des deux ouvrages, l'auteur rend compte du contenu et des sources de ces travaux, et à la base de tout cela, il fait droit au fond aux appréciations négatives antérieures. Il reconnaît pourtant comme mérite de Berger, qu'il était le premier en Hongrie qui s'occupât de la chronologie et que sa conception historique était aussi spécifique: il déduit les changements de l'histoire à travers les changements de l'État et de la forme de gouvernement.